

Kur'an Yorumunda Mezhepsel Farklılığın Dil Kurallarına Yansıması -Akıbet Lâmi Örneği-

Muhammed Ersöz

Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Tefsir Ana bilim dalı Öğretim Üyesi
mersoz84@gmail.com

Öz

Tefsir ilminde farklı yorumların çıkmasının öncelikli sebeplerinden bir tanesi mezhepsel farklılık ve müfessirin mensup olduğu kelâmi paradigmadır. İki farklı yorumcu aynı metinden farklı yorum çıkarma gayretinde olduğu için aynı zamanda dil alanında da farklı anlamlar ortaya çıkarma gayretinde olmaları gerekmektedir. Bundan dolayı da Arap dil kurallarını da farklı yorumlamışlardır. Bunu yaparken Arap dilinin farklı anlamlar elde etme imkanı tanıyan esnek yapısından faydalanmışlardır. O kadar ki lam harfine hangi işlevin yükleneceği, hangi mananın takdir edileceği bile müfessirlerin mensup oldukları kelâmi ekole ve ön kabullere göre değişmektedir. Çalışmamızda farklı mezheplere mensup kişilerin akıbet lâmini hangi sebeplerle tercih ettikleri, bu anlamı tercih ederken hangi dinamiklerin rol oynadığı ve müfessirin itikadi düşüncesinin bu yorum üzerindeki etkisini tartışacağız.

Anahtar kelimeler: Akıbet lâmi, Mu'tezile, Yorum, Ehl-i Sünnet, Nahiv.

Reflection of Sectarian Differences in Interpretation of Quran to Language Rules –The Case of Aqibet's Lam-

One of the primary reasons for the emergence of different interpretations in tafseer of Qur'an is sectarian differences and theological paradigm that commentator belongs. Because of two different commentators are in effort to inference defferent interpratations from the same texts it's normally they are in same effort in the language field. Therefore they interpretationed the Arabic language's rules defferently. Commentaries benefited from flexible structure of Arabic language that give opportunity to obtain different meanings. So much so that functions that will be installed on letter of lâmi and meanings that will be dedected for it varies according to theological paradigm that commentators belong and their preconceptions. In our study we will discuss the meanings that persons belong to defferent sectarians gave to "aqıbet's lâmi", which dynamics played rol in giving this meanings and effects of commentary's theological thought on this interpratation.

Key words: Aqıbet al-Lam, al-Mu'tazilah, Comment, Ahi al-Sunnah, Grammar.

Atıf

Muhammed Ersöz, Kur'an Yorumunda Mezhepsel Farklılığın Dil Kurallarına Yansıması -Akıbet Lâmi Örneği-, Marife, 2014, 14/3, ss. 9-30

I. Giriş

İnsanlığa son defa Allah'ın vahyi olarak gelen Kur'an, Arap dili ile indirilmiştir. Kur'an, dilin ustalıklı kullanıldığı, Araplar arasında edebiyatın en ileri dereceye ulaştığı, şair ve hatiplerin çok olduğu bir dönemde muhatap kitleden inanmayanlara benzerini getirmeleri yönünde meydan okuyarak inmiştir. Bu meydan okumanın da etkisiyle Kur'an, Arap dilini ona yenilikler de katarak geliştirmiş ve dünya çapında ilim ve medeniyet dili seviyesine çıkarmıştır.

Kur'an, dönemdeki dil üstatlarının - inanmasalar - bile hayranlığını kazanmıştır. Çünkü Arap dilini, söz konusu döneme kadar insanlar tarafından getirilmiş seviyesinin üstüne çıkarmış, bunun yanında toplumun dini, kültürel, siyasi ve sosyal dönüşümünü dil üzerinden de götürmüştür. Kur'an nüzulü bittiğinde insanlara inanç, ibadet ve ahlak konularında rehberlik eden bir kitabın yanı sıra sabit bir nas olmasına rağmen kendisinden inanç ve ibadette farklı ekollerin ve mezheplerin dayanak bulabildiği bir kitap bırakılmıştır. Kur'an'dan farklı düşünce ve görüşlerin çıkabilmesinin en önemli sebeplerinden bir tanesi dil imkânının kullanılmasıdır.¹ Birbirine alternatif görüşler çıkarılırken kelimelere muhtemel anlamlar verilerek bu farklı yorumlara gidilebilmiştir.

İslam ilim geleneğinde tarihi İslam'ın ilk yüzyılına karşılık gelen Ehl-i Sünnet-Mu'tezile kırılması yaşanmıştır. Nasları akıl ilkelerine göre yorumlayarak kendisini akılcı bir çizgide konumlandıran Mu'tezilenin en fazla kullandığı yöntem tevil yöntemidir. Tevil yapmanın şartları içerisinde konumuzla alakalı olan şart dil kurallarına uygunluk şartıdır. Bu yolla bazen kelimelerin ikincil anlamları tercih edilmiş, bazen zamirlerin raci olduğu ve harflerin tealluk ettiği kelimelerin tercihlerinde alışılmıştan farklı bir tutum ortaya konarak farklı anlamlar elde edilmiştir. Bu konulardan bir tanesi de lam harfine akıbet lamı anlamı yüklenmesidir. Çalışmamız Arap dilinde harf-i cerlerden lâm harfinin Kur'an'ın bazı ayetlerinde akıbet anlamı ifade edip etmediği konusundaki ihtilafın arka planını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

II. Lâmu'l-Âkibe'nin Tanımı

Bilindiği üzere Arapça'da kelimeler isim, fiil ve harf olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Harf kelimesi fiil olarak "bir tarafa meyletme, sapma" anlamına, isim olarak da "taraf, uç, yan, zirve, tepe, kelime anlamına gelmektedir. Genel olarak harfler "حروف المباني" ve "حروف المعاني" (mebânî ve meâni) olmak üzere ikiye ayrılır.² "الحروف الهجائية" (hece harfleri) olarak adlandırılan harflerin mebâni kısmı hece harfleri, hareke ve tenvin gibi kelimenin yapısını oluşturan sembollerdir. Meâni harfleri ise kendi başlarına bir anlamları olmamasına rağmen isim ve fiillerle birlikte kullanıldıkları zaman anlam kazanan ve kazandıran kelimelerdir.³ Meâni harfleri kendi

¹ Ebû Zehra, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 135-136; el-Akk, *Usûlü't-Tefsîr ve Kavâiduh*, s. 58-59.

² Kefevî, *el-Külliyât*, I, 1657; Tehânevî, *el-Keşşâf*, II, 1370; Abbâs Hasen, *en-Nahvu'l-Vâfi*, I, 66.

³ Abbâs Hasen, *en-Nahvu'l-Vâfi*, I, 68; Durmuş, "Harf", *DİA*, XVI, 158.

içinde amel eden ve amel etmeyen şeklinde ikiye ayrılmakta amel edenler de isimle, fiille ve hem fiil hem isimle kullanılanlar olmak üzere üçe ayrılmaktadır. İsimlerle birlikte kullanılanlar cer harfleri, nasb harfleri, nidâ harfleri ve istisna harfleri şeklinde 4'e ayrılmakta; fiille birlikte kullanılanlar cezm harfleri ve nasb harfleri şeklinde ikiye ayrılırken nasb harfleri asli nasb ve fer'î nasb olarak ikiye ayrılmaktadır.⁴ Çalışmamızın konusu olan lam harfi hem isimle birlikte kullanılan cer harflerinden hem de fiille birlikte kullanılan fer'î nasb harflerinden sayılmaktadır.

Lam harfi Arap dilinde çok önemli bir yere sahiptir. O kadar ki lam harfini konu alan müstakil eserler mevcuttur. Örneğin Zeccâcî'nin (ö. 337) ve Herevi (ö. 415)'nin Kitâbu'l-lâmât isimli eserleri bunlardandır. Bunların dışındaki eserlerde lam harfi için büyük bir başlığın açıldığı ve geniş izahlara yer verildiği görülmektedir.

Zeccâcî, eserinde otuz bir adet lam olduğundan bahsederken⁵ İbn Hişâm (ö. 761) ise lam için otuz beş adet lamdan bahseder.⁶ Aradaki fark ise İbn Hişâm'ın cer eden lam için yirmi iki, te'kid lamı için dört, amel etmeyen (عاطل) lamlar için yedi anlam, cevabiyye lamı için üç anlam ve lamu'l-emr için bir anlam zikretmiş olmasıdır. Konumuz olan akıbet lamı Zeccâcî'de yirminci sırada iken İbn Hişâm'da on yedinci sıradadır. Lam harfinin milk, istihkak, key (كي) lamı, ibtidâ, teaccüb, tebyin, teksir, cuhûd ve akıbet anlamları vardır.⁷

Akıbet lamının nahiv ilmindeki yerine değindikten sonra bir de tanımına değinmek istiyoruz. Sayrûret lamı (لام الصيرورة) olarak da bilinen bu harf için Zeccâcî şunları söyler: "Bu lâm önüne geldiği fiilleri en (أن) harfinin gizlenmesiyle cerli bir ismin takdiriyle nasb eder. Bu lam meful-ü lieclih (مفعول لأجله) lâmı ile karışmaktadır. Bu lam asla meful-ü lieclih lâmı değildir. 'أعددت هذه الخشبة ليميل الحائط فأدعمه بها' bu tahta parçasını duvar eğilmesi için hazırladım ve duvarı tahta parçası ile destekledim' sözünde olduğu gibi. Hâlbuki sen duvarın eğilmesini istemiyorsun ve tahta parçasını eğilmesi için hazırlamadın. Çünkü bu senin isteğin ve niyetin değildi. Ancak bunu duvarın eğilmesinden korktuğun için hazırladın ve duvarı tahta parçası ile destekledin. İşte buradaki lâm akıbeti ifade eden lamdır. 'فَأَتَمَّعْتُه أَلْ' "

'فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ هُمْ عَدُوًّا وَحَرَانًا' *Firavun ailesi onu (Hz. Musa'yı) kendilerine düşman ve üzüntü vesilesi olsun diye yitik olarak aldılar'* (Kasas, 28/8) ayetinde onlar Hz. Musa'yı Firavun ailesi kendilerine düşman ve hüzün vesilesi olması için almadılar aksine sevinç ve mutluluk vesilesi olması için aldılar. İşlerinin sonu onun onlara düşmanlık ve hüzün vesilesi olunca bunu söylemek caiz olur. Bu lam işin sonuna delalet eder. Araplar bazen bir şeyi onun sonunda dönüşeceği şeyle isimlendirirler. 'بَنِي إِسْرَائِيلَ أَرَانِي أَعْصِرُ حُمْرًا' (Yusuf, 12/36) ayetinde olduğu gibi '*Ben (rüyada) şarap sıkığımı gördüm.*' derken hakikatte üzüm sıkıyor. Üzümün sonu şarap olmaya varıyor. İşte

⁴ Tehânevî, *el-Keşşâf*, I, 651; Deliçay, "Harf-i Cerlerin Fiile Anlam Kazandırması: Kur'an-ı Kerim Örneği", s. 38-39.

⁵ Zeccâcî, *el-Lâmât*, s. 31.

⁶ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, I, 274-390.

⁷ Zeccâcî, *el-Lâmât*, I, 116; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, I, 274-390.

te üzüm sıkıyor. Üzümün sonu şarap olmaya varıyor. İşte bundan dolayı üzümü şarap olarak isimlendirmişlerdir.”⁸ Zeccâcî burada akıbet lâminin tanımını yaptıktan sonra ayetlerden örnekler vererek bunun da bir Arap üslûbü olduğunu vurgulamaktadır.

İbn Hişâm akıbet lâminin aynı zamanda sayrûret ve meâl lamı olarak isimlendirildiğini söylemektedir. O da Kasas 28/8. ayeti de zikretmiş bu lamın Arap üslubundan olduğunu söylemiş bununla ilgili

كما لخراب الدور تُبنى المساكن فللموت تغذو الوالدات سخاها

“Ölüm için anneler kuzularını beslerler aynı şekilde evlerin yıkılması yapılır” şiirini zikretmektedir. Bu beyitte literal çeviri yukarıdaki gibi olurken Arap üslubunda “Anneler kuzularını beslerler sonunda ölürler aynı şekilde evler yapılır sonunda yıkılır” şeklinde olmaktadır.⁹

Akıbet lamı için “sayrûret lamı” tabirini kullanan Zemahşeri (ö. 538) şöyle der: “Burada lam illet lamıdır. Burada ta’lil hakikat değil mecaz yoluyla geçmiştir. Çünkü onları Hz. Musa’yı bulmaya götüren Hz. Musa’nın onlara düşman olması değil onların sevgileri ve evlat edinme istekleri idi. Ne var ki onu bulmalarının neticesi ve meyvesi failini bir fiili yapma sebebine benzetilmiştir. Örneğin “ضربته ليتأدب”

(onu edepli olması için dövdüm) cümlesinde edepli olması dövmenin bir meyvesidir. Lam harfinin hükmü burada aslan kelimesinin hükümdür. Nasıl ki aslana benzeyen kişiye aslan ile istiare yapılıyorsa talil anlamına benzediği için istiare yapılmaktadır.”¹⁰ Bu sözleriyle Zemahşeri lam harfinin talil ifade ettiğini fakat istiare yoluyla sonucun amaca benzetildiğini söylemektedir.

Müfessirler de ayetlerin yorumlarında akıbet lâminin bulunduğu ayetlerde lam harfinin anlam inceliklerine değinmişlerdir. Örneğin Râzî akıbet lâminin anlamını şöyle ifade etmektedir: “Bir şeyden kastedilen husus, ancak o işin en son safhasında hâsıl olur. İşin sonunda hâsıl olan her şey, bu manada, murat edilen şeye benzemiş olur. Benzerlik, mecazî ifade kullanılmasını yerinde ve uygun kılan durumlardan biridir. İşte bundan dolayı akıbeti ifade için lâmin kullanılması güzel olur.”¹¹ Âlûsî de akıbet lâminin fiil zamanında failin kastetmediği şekilde cereyan ettiğinde kullanıldığını söylemektedir.¹²

Tanımına ve Arap dili içindeki konumuna kısaca değindiğimiz akıbet lâminin çalışmamızla ilgili olan özelliği failin belli bir amaçla yaptığı fiilin failin kastetmediği bir şekilde ve failin şuuru dışında gerçekleşmesini ifade etmesidir. Her ne kadar ismi üzerinde bir ihtilaf varsa da Nahivciler ve müfessirler lâmin bu özelliğinde hem fikirdir. Kasas 28/8 ayeti genel kabule göre akıbet lamıdır. Ne var ki Kur’an yorumu söz konusu olunca diğer ayetlerdeki hangi lâmin akıbet lamı olduğu, hangisinin talil lamı olduğu gibi ihtilaflar bizi beklemektedir. Çünkü gayb aleminden, insanların dünyevi ve uhrevi hallerinden bahseden ve her bir cümlesi ile dini, kültürel ve sosyal konularla alakalı çıkarımlar yapma imkanı veren bir kitap

⁸ Zeccâcî, *el-Lâmât*, I, 116.

⁹ İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebîb*, I, 282.

¹⁰ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, III, 398; Derviş, *l’râbü’l-Kur’ân*, VII, 298.

¹¹ Râzî, *Mefâtihu’l-Gâyb*, XIX, 95.

¹² Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, VII, 162.

söz konusu olduğunda bir harfe yüklenen anlamı oldukça büyük önem arz etmektedir. Aynı zamanda farklı yorum metodolojisine sahip ilim insanları tarafından farklı yorumların ve çıkarımların olması normaldir. Biz de Kur'an'daki lam harflerine akıbet anlamı verilmesinin ve verilmemesinin yoruma etkisini ve tercih farklılığının arka planını ayetlerden örnekler vererek ortaya koymaya çalışacağız.

III. Ayetlerden Örnekler

Kur'an'da akıbet lamı denildiğinde ilk akla gelen ayet *فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا* (Kasas, 28/8) ayetidir. Hatta müfessirler ayetlerdeki lam harflerine bir isim vermeden bu ayeti zikretmişler ve buradaki lam ile aynı olduğunu söylemişlerdir. Örneğin *وَلَا تُمَسِّكُوهُمْ ضَرَارًا لِّتَعْتَدُوا* (2/231) ayetinin tefsirinde Râzi iki anlamdan bahsetmektedir. Birincisi Kasas 28/8. ayetteki lam harfi gibi anlam vermektir ki anlam onlara zarar vermeyin, sonuçta onlara düşmanlık etmiş ve haddinizi aşmış olursunuz şeklindedir. Bu anlam esas alındığında lam akıbet lamı olmaktadır. İkincisi ise talil anlamı verilerek onların haklarına tecavüz etmek maksadıyla onlara zarar vermeyin olur ki Razi'ye göre bu masiyetlerin en büyüğüdür.¹³ Burada Razi herhangi bir tercihte bulunmaz ve ikisini de mümkün görür.

Müfessirler bu ayetin yorumunda itikâdî konulardaki çizgilerine göre eğilimler sergilemişlerdir. Örneğin, İbn Kesir (ö. 774/1373) lâmin ta'lil için olduğunu söylemektedir. Çünkü onlar Hz. Musa'yı alırken üzüntü vesilesi ve düşmanlık için almamışlardır. Ancak lafzın zahiri lama akıbet anlamı vermeyi gerektirmektedir. Fakat bağlama bakıldığında talil anlamı kalmaktadır. Çünkü anlamı Allah Hz. Musa'yı almaları için onlara musallat etti ki üzüntü vesilesi ve düşmanlık olsun. Bu, onların tedbirlerinin yok sayılmasının en açık ifadesidir.¹⁴ Şenkîti (ö. 1974) bu açıklamanın *وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ* ayeti ile aynı doğrultuda olduğunu ifade etmektedir.¹⁵ Bu iki açıklama göz önüne alındığında her iki müfessirin de selefi çizgide oldukları unutulmamalıdır. Bu yorum şerri Allah'a nispet etme konusunda tenzihî bir tutum takınan diğer ekollerin aksine hayrın da şerrin de kaynağının Allah olduğu düşüncesinin bu ayet yorumuna yansıması olarak değerlendirilebilir.

Öte yandan Zemahşeri de bu lâmin illet lamı olduğunu söyler. Ancak burada talil hakikat değil mecaz yoluyla geçmiştir. Çünkü onları Hz. Musa'yı bulmaya götüren Hz. Musa'nın onlara düşman olması değil onların sevgileri ve evlat edinme istekleri idi. Zemahşeri burada sonucun amaca benzetildiğini söylemektedir. Lam harfinin hükmü burada aslan kelimesinin hükmüne benzemektedir. Nasıl ki aslana benzeyen kişiye aslan ile istiare yapılıyorsa buradaki lâmin sayruret anlamı da talil anlamına benzetilerek istiare yapılmaktadır.¹⁶

Şenkîti, Zemahşeri'nin bu görüşünü benimsememektedir. Çünkü Zemahşeri'nin Kur'an'daki bazı ifadeleri mecaza hamletmesine karşı çıkmaktadır.

¹³ Râzi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, VI, 453.

¹⁴ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azim*, VI, 222.

¹⁵ Şenkîti, *Men'u Cevazi'l-Mecâz*, s. 5-8.

¹⁶ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, III, 398; Derviş, *İ'râbü'l-Kur'an*, VII, 298.

Mecaz ve istiarenin dilde mümkün olduğunu fakat dilde bunun bir yalan aracı olduğu, dolayısıyla Kur'an gibi i'caz özelliği olan bir metinde bu tür bir şeyin varlığını kabul edilmesinin mümkün olmadığı görüşündedir. Bundan dolayı da lam harfi cerrinin istiare-i tebeyye¹⁷ yoluyla benzetme yapıldığı görüşünü Kur'an'ın böyle bir üslubu benimsemediği gerekçesiyle uygun görmemektedir.¹⁸ Şenkîti genel olarak da mecaz ve istiare isimlendirmesine de karşıdır. Örneğin *"Hamd olsun Allah'a ki, kendi tarafından çetin bir azap ile ikaz etmek, iyi iş ve davranışlarda bulunan müminlere, kendileri için ebedî olarak kalacaktan güzel bir ecir bulunduğunu müjdelemek ve Allah evlat edindi, diyenleri de uyarmak için kuluna, kendisinde hiç bir tezat ve eğrilik bulunmayan Kitabı indirdi"* (Kehf, 18/1-4) ayetinin tefsirinde Şenkîti, müjdeleme deyiminin bazen kötü bir durum için de kullanıldığını belirterek, mecaz konusunda özetle şu görüşleri öne sürmektedir: "Kötü bir durumla müjdelemenin örneği, 'Onlara acı bir azabı müjdeler' (Lokman, 31/7) ayetindeki kullanımdır. Gerçekte bu tür kullanımlar, Arapça'nın üslûplarından biridir. Oysa belâğatçılar bu tip ifadeleri mecaz ve istiare olarak isimlendirmektedirler.¹⁹ Dilde mutlak anlamda mecazı reddeden Şenkîti'nin, Zemahşeri'nin lam harfindeki amaç anlamının sonuca benzetilerek yapılan istiâreyi de kabul etmemesi sahip olduğu mezhebi eğilim olarak görülebilir.

Kasas, 28/8. ayetinin tefsirinde İbn Kesir Allah'ın ezeli ilminde fiillerin sonuçlarının da mevcut olduğunu ispat sadedinde Ömer b. Abdilazîz'in Allah'ın yazgısını ve ezeli ilminde geçerli takdirlerini yalanlamaları konusunda Kaderiyye'ye gönderdiği bir mektubundaki bazı ifadeleri zikretmektedir. Buna göre Halife, bir mektup göndermiş ve Allah'ın sabik ilminde Musa'nın hüznü ve düşmanlık olduğunu söylemiştir. Onlara hitaben *"Allah 'Firavun ile Hâmân'a ve ordularına, onlardan (İsrailoğullarından gelecek diye) korktukları şeyi göstermek (istiyorduk)'* derken siz 'eğer Firavun (inanmak suretiyle) Musa'ya dost ve yardımcı olmayı dileyseydi...' gibi cümle söylerken Allah 'düşman ve üzüntü vesilesi olsun diye...' şeklinde söylüyor" demektedir.²⁰ Ömer b. Abdilazîz'in, Allah tarafından Hz. Musa'nın Firavun ve avanesine düşman ve üzüntü vesilesi olarak yazılmış olduğu hükme bağlanmışken başka bir ihtimali düşünmenin yersiz olduğunu ifade ettiği bu mektubundan İbn Kesir Allah'ın fiilinin söz konusu olduğu ayetlerde lam harfine akıbet anlamı vermenin doğru olamayacağını ifade etmektedir.

1. En'âm, 7/112-113

وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ وَلِتَصْغَىٰ إِلَيْهِ أَفئدةُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَلِيَرَوْهُ وَليَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُّقْتَرِفُونَ

"Böylece biz, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık. (Bunlar), aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar. Rabbin dileyseydi onu da ya-

¹⁷ Kendisine istiare yapılan kelime, müştak, zaman ve yer isimleri, fil veya edatlardan biri olan istiareye istiare-i tebeyye denilmektedir. Bk. Bolelli, *Belâgat Beyan-Meânî-Bedî İlimleri Arap Edebiyatı*, s. 105

¹⁸ Şenkîti, *Men'u Cevazi'l-Mecâz*, s. 5-8.

¹⁹ Şenkîti, *Advâ'u'l-Beyân*, III, 272.

²⁰ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, V, 399.

pamazlardı. Artık onları uydurdukları şeylerle baş başa bırak. Ahirete inanmayanların kalpleri ona (yaldızlı söze) kansın, ondan hoşlansınlar ve işledikleri suçu işlemeye devam etsinler diye” (En’âm, 7/112-113)

Ayetteki “وَلِيَصْنَعُوا” ifadesi ve bu ifadeye atfedilen “وَلِيَصْنَعُوا” ifadelerindeki lam harflerinin akıbet lamı olup olmaması tartışma konusudur. Bu ayetteki lam harflerinin akıbet lamı olduğu görüşü Mu’tezile tarafından dile getirilmiştir. Örneğin Zemahşeri buradaki lamın sayruret lamı (akıbet lamı) olduğunu savunmaktadır.²¹ Modern dönem müfessirlerinden Reşid Rıza da aynı görüştedir. “وَهَذِهِ اللَّامُ هِيَ الَّتِي تُسَمَّى لَامَ الْعَاقِبَةِ وَالصَّيْرُورَةَ قَطْعًا” ifadesiyle Reşid Rıza lam harfine başka bir lam anlamı yüklemenin imkansız olduğunu söylemektedir. Çünkü aldatma amacıyla birbirlerine yaldızlı sözler fısıldayan insan ve cin şeytanlarının peygamberlere düşman kılma işi Allah’ın sünnetindedir. Ahirete inanmayanların kalpleri yaldızlı sözlere kanması, ondan razı olmaları ve işledikleri suçu işlemeye devam etmeleri onların aldatılmış olmaları durumunun üzerine terettüp etmiştir. Yoksa şeytanlar bu üç durumun ortaya çıkmasını amaçlayarak vesvese vermemişlerdir. Reşid Rıza lam harfine akıbet anlamı vermesinin sebebini ve aldatma (غرور) fiili ile diğer üç sonucun arasını ayırdığını şu sözleriyle ifade eder:

“lam harfi ‘الغرور’ kelimesi hariç –çünkü aldatma fısıldayanların eylemidir bu fiillerden değildir- bu cümlelerde bu günahlara meyillerinden dolayı aldananların fiilleridir. Onlar da ahirete inanmayanlardır. Bu kimseleri hevalarına uymak ve şehvetlerini razı etmekten başka hayatlarında başka bir şey ilgilendirmemektedir”²² Bu sözleriyle Reşid Rıza dalaletle düşen kimsenin sorumluluktan kaçamayacağını, vesvese verip aldatanlar ne kadar suçluysa aldananın da o derece sorumlu olduğunu, bunun sebebini de aldanan kişilerin aldanmaya meyilli olduklarını yani istidatlarının varlığının ve sapıtmalarında kendi iradelerinin de etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre ayetin anlamı “biz, her peygambere aldatmak maksadıyla birbirlerine yaldızlı sözler fısıldayan insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık. Nihayetinde ahirete inanmayanların kalpleri yaldızlı söze meylettii, ondan razı oldular ve işledikleri suçu işlemeye devam ettiler.” olmaktadır.

Bu ayet özellikle Ehl-i Sünnet ve Mu’tezile arasında bir hayli münakaşalara sebep olmuştur. Mu’tezile karşıtı müfessirler bu ayetin tefsirinde Mu’tezili müfessirleri eleştirmişlerdir. Örneğin Ebu’s-Suûd (ö. 982/1574) Mu’tezile zora düştüğünde lam harfine ya akıbet lamı ya emir lamı ya da kasemin cevabında gelen lam derler demiş²³ Şirbini (ö. 977/1570) de Mu’tezile zora düşünce lama akıbet lamı der Zemahşeri de sayrûret lamı olduğunu söylemiştir demiştir.²⁴ Beydâvî (ö. 685/1286) de benzer cümleler kullanmış ve bu görüşün zayıf olduğunu söylemiştir.²⁵

²¹ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 56.

²² Muhammed-Abduh-Reşid Rıza, *Tefsiru’l-Menâr*, VIII, 7-8.

²³ Ebû’s-Suûd, *İrşâdu’l-Aklî’s-Selîm*, III, 176.

²⁴ Şirbînî, *es-Sirâcu’l-Münîr*, I, 513.

²⁵ Beydâvî, *Envarü’t-Tenzil*, I, 444.

Razi “تصغى” fiilinin müteallakını “ وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحى ” bölümü olarak tercih etmiştir. Devamla Ehl-i Sünnet’ten büyüklerinin de böyle söylediğini ifade ettikten sonra bu ayetteki lam harfi ile ilgili Mu’tezile’nin üç görüşünü ortaya koyup değerlendirmiştir. Razi’ye göre bu ayet sadece insan ve cin şeytanlarının aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler telkin etmektedir. Diğer hususların Allah’ın düşman kılma fiiline teallük etmelidir. Dolayısıyla anlam Razi’nin ifadesiyle “Biz bu (düşman kılma işini)nu ancak, ahirete inananların gönülleri ona meyletsin diye, yani, özelliklerinden biri söylediğimiz husus olan o şeytanların, kalplerine bu düşmanlığı ancak onların yaldızlı sözleri, o kâfirler yanında makbul olsun diye verdik” olur. Razi bu anlam tercihiyle Allah’ın, kafirin küfrünü irade ettiği görüşünü ortaya koymakta ve Mu’tezile’yi eleştirmektedir: Cübbâî (ö. 303/916) bu lamın emir anlamına geldiğini İsrâ, 17/64’te “*Onlardan gücünün yettiği kimseleri dâvetinle şaşır; süvarilerinle, yayalarınla onları yaygaraya boğ*” denildiği gibi “*Öyle ise onları düzmekte oldukları yalanlarıyla (başbaşa) bırak*” (En’am, 6/112) ayetinden sonra emr-i gâib olarak tehdit edercesine, “*Bir de, âhirete inananların gönülleri ona meyletsin, ondan hoşlansınlar ve kazanmakta olduklarını da kazansınlar*” şeklinde anlamıştır. Ka’bî (ö. 319/931) bu ayetteki lama akıbet lamı demektedir. Buna göre anlam “onların işlerinin neticesi, bâtılları kabul etmeye, onlara razı olmaya ve onlarla amel etmeye varacaktır” şeklinde olmalıdır. Üçüncü görüş de Ebu Müslim’in tercih ettiği görüştür. Bu görüşe göre lam harfinin müteallakı ayetin “ *يُوحى بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ* ” (aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldıyorlar) bölümüdür. Buna göre kelamın takdiri, “Onunla aldatmak için ve ahirete inananların gönülleri de ona meyletsin, ondan hoşlansınlar ve kazanmakta olduklarını kazanadursunlar diye, onlar birbirlerine yaldızlı birtakım sözler fısıldarlar” şeklindedir.²⁶ Razi’nin bahsettiği bu üç görüşte ortak nokta Mu’tezili alimlerin lam harfinden sonra gelen ahirete inananların kalplerinin meyletmesi, ona razı olmaları ve işledikleri günahlara devam etmeleri gibi olumsuz durumların Allah’ın fiilinin bir amacı olması ve kafir bir kişinin küfür fiilini Allah nispet etme gibi bir anlam ortaya çıkacağı endişesinden dolayı dilsel bir çözüm arayışı olduğudur. Nitekim Razi lam harfine akıbet anlamı vermenin uygun olmayacağını mecaz olacağı gerekçesiyle kabul etmemekte ve bunun zayıf bir görüş olacağını ifade etmektedir. Şöyle ki lam harfine akıbet anlamı verildiği takdirde fiilin amacı fiilin sonucuna benzetilerek mecaza gidilmektedir. Burada mecaza gitmek için gerekli bir sebep bulunmadığından hakiki anlamın esas kabul edilmesi gerekir. Dolayısıyla lam harfinin “*كي*” anlamı esas alınarak ayetin yorumlanması daha uygun düşmektedir.²⁷

2. Nahl, 16/54-55

(Nahl, 16/54-55) ayeti *ثُمَّ إِذَا كَشَفَ الضَّرَّ عَنْكُمْ إِذَا فَرِيقٌ مِّنْكُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ* ليكفروا بما اتيناهم için nahivcilerin çoğu akıbet lamı olarak değerlendirmişlerdir.²⁸ Yani anlam “*Sonra*

²⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIII, 128-129.

²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIII, 129.

²⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XIV, 179.

da sizden o zararı giderdiğinde, içinizden bir zümre, hemen Rablerine ortak koşarlar. Neticede kendilerine verdiklerimize karşılık nankörlük ettiler” şeklinde olmaktadır. İbn Âşûr'a göre bu şekilde lam harfinin kullanılmasında istiare tebekiye vardır. Şöyle ki nimete nankörlük şirk koşmanın asıl nedeni değildir. Çünkü bu kimselerin şirk koşmaları nimete nankörlüklerinin çok önündedir. Kendilerine gelen zarardan sonra nimeti inkar etmişlerdir. Fakat nimeti inkar zararın kaldırılmasından sonra şirket dönüş ile birlikte anılarak şirket düşme işine yol açan asıl sebebe benzetilmiştir. Burada benzetme yönü onların çok geçmeden nimete nankörlüğe girişmeleridir.²⁹ Benzer bir örnek olarak

فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلِكِ دَعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ وَلِيَتَمَنَّعُوا

“Gemiye bindikleri zaman, dini yalnız O'na has kılarak (ihlâsla) Allah'a yalvarırlar. Fakat onları sâlimen karaya çıkarınca, bir bakarsın ki, (Allah'a) ortak koşmaktadır. Kendilerine verdiğimiz nimete nankörlük etsinler ve hayattan zevk alsınlar diye” (Ankebut29/65-66) ayeti zikredilebilir. Bu ayetteki lamı çoğu müfessir, Arap dilcileri ve usûlcüleri akıbet lâmı olduğu görüşündedirler.³⁰ Akıbet lamının anlamına uygun olarak onlar inkarı amaçlayarak bunu yapmamışlardır. Ancak İbn Kesir bu ayet için iki anlama ihtimali olduğunu, her ihtimale göre de lam harfinin çeşidinin farklı olacağını ifade etmektedir. Şöyle ki bu kendileri açısından bakıldığında akıbet lamı olur. Fakat Allah'ın takdiri ve kulları konusundaki kazaları açısından bakıldığında lam-ı talil olur.³¹ Burada İbn Kesir, Allah'ın kötü bir fiili de yaratıp ve irade edebileceği düşüncesini ihsas edercesine bir açıklama getirmektedir.

3. el-A'râf, 7/179

“ولقد ذرأنا لجهنم كثيرا من الجن والانس” *“Andolsun ki cin ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık”* (el-A'râf, 7/179) ayeti etrafında Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile alimleri arasında geniş bir tartışma yaşanmıştır. Çünkü ayet Allah'ın yaratma fiilinin amacının cehennem olduğunu ifade etmektedir. İslam ilim geleneğindeki akıl ilkelerini önceleyip tevile gitmeyi bir ilke olarak kabul eden yaklaşımla nakli önceleyen iki ana düşünce ekolünün bu konuda aynı fikirde olmaları düşünülemez. Çünkü bu ayet Allah'ın fiilini şer olan bir şeye bağlamakta ve insan fiilini icbar etmektedir. Özellikle Ehl-i Sünnet bu ayeti kendilerini destekleyen önemli delillerinden sayarlar.³²

Razi bu ayetin tefsirinde kendi düşüncesini destekleyen deliller saymaktadır. Ayette belirtildiği üzere insanların ve cinlerin pek çoğunun cehennem için yaratıldığı açıkça ifade edilmiştir. Bunun üzerine söz söylemek gereksiz bir çaba olur. Cehennem için yaratılanlar cehennemliklerden olmadığı farz edilse Allah'ın ilmi cehalete dönecektir. Bu da Allah için muhal bir durumdur. Bir şeyin muhal olduğunu bilen kimsenin, onu irade etmesi de imkânsızdır. Buna göre, Allah'ın o kimselerin cehenneme girmelerini irade ettiği gerçeği sabit olmuş olur. Küfre kudreti olan eğer iman etme kudretini kendinde bulamıyorsa, o kimsede, küfre dair kudreti

²⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XIV, 179.

³⁰ Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, IV, 95; Derviş, *l'Râbü'l-Kur'ân*, VII, 459.

³¹ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VI, 295.

³² Râzî, *Mefâtihu'l-Çayb*, XV, 50.

yaratan kimse, onu cehenneme sokmayı murat etmiş demektir. Diğer yandan o kimse hem küfre hem de iman etmeye aynı anda kadir ise, bu, iki taraftan birisini diğerine, herhangi bir müreccih olmaksızın tercih etmek imkânsızdır. Bu tercih, eğer kul tarafından meydana gelmişse, bu teselsüle sebep olur. Yok eğer Allah tarafından ise, Allah da, neticeyi gerektiren sebebi yaratan ise, bu demektir ki Allah onu, kesinlikle cehennem için yaratmıştır. Tersinden düşünüldüğünde eğer Allah o kimseyi cennet için yaratmış ve cennete girmesini gerektiren şeyleri elde etmesi hususunda, ona yardım etmiş olsaydı; sonra da biz, kulun cehenneme girmesini gerektiren küfrü gerçekleştirme cihetinde amel etmiş olduğunu kabul ettiğimizde, bu durumda kulun maksadı tahakkuk edecek, Allah'ın muradı ise gerçekleşmeyecekti. O zaman da haşa kulun, Allah'tan daha kudretli olması gerekmiş olur ki bunu tasavvur etmek imkânsızdır.³³

Buna karşın Mu'tezile ayetin yukarıda zikrettiğimiz izahını kabul etmemektedir. Çünkü Allah'ın insanları ve cinleri kendisine kulluk için yarattığı ve iman edeni de inkar edeni de özgür bıraktığını ifade eden bir çok ayet olması sebebiyle insanların çoğunun cehennem için yaratıldığını ifade eden bu ayetin zahirine hamledilmesi mümkün değildir. Öte yandan ayetin devamında "Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır." ifadelerinin kullanılması onları kınama maksadıyla söylenmiş cümleler olmaktadır. Bunların kınanmayı hak etmeleri için iman etme imkanlarının da bulunması gerekmektedir. Ancak insanların cehennem için yaratıldığını ifade eden ayetin zahiri bunu mümkün kılmamaktadır. Ayrıca insanlara mümin-kafir ayrımı yapmadan nimet verdiğini söyleyen Allah, bu insanları cehennem için yarattığını ifade ederken bir taraftan da nimet verdiğini söylemesi dünyanın, ahiret yanındaki değersizliği ortada iken adeta zehirli tatlı veren kimse pozisyonuna düşmektedir. Bu da nimet verme olmamakta dolayısıyla ayetlerle çelişik bir durum ortaya çıkmaktadır. Nimet vererek yaşattığı ve çoğu cehennem için yaratılmış insanlara mühlet verilmesi, bu mühlet içerisinde ilahi hitapla cennete teşvik eden ve cehennemden sakındıran ayetler indirilmesi gibi gerekçeler de Mu'tezile'nin Ehl-i Sünnet'e olan reddiyeleridir.³⁴ Bunun yanında bir de ihtilaf noktası "جهنم" kelimesinden önce gelen lam harfinin hangi anlamda olduğudur. Mu'tezile ayetin zahirini terk ederek tevile başvurmuş bu lamın akıbet lamı olduğunu ifade edip birçok ayet ve Arap şiirinden delil getirmektedirler.³⁵ Zemahşerî bu ayetin tefsirinde insanların cehennemi hak edecek eylemler yaptığı ve sonrasında cehennemi hak ettiğini ifade etmek için onların "küfre kök salmaları, küfürde direnmeleri için yarattı o kadar ki kendilerinden ancak cehennem ehlinin amelleri sadır oluncaya, onları cehenneme girmeye ve küfrün içinde yerleşip kalmalarına ehil yapacak biçimde cehenneme girmeyi gerektiren amellere girişmeleri" şeklinde bir takdir yapmakta-

³³ Râzi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XV, 50.

³⁴ Râzi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XV, 50-51.

³⁵ Şirbini, *es-Sirâcü'l-Münir*, 616

dır.³⁶ Mu'tezilenin bu şekilde bir takdirde bulunurken Ehl-i Sünnet'i de cehennemi hak etmeyen kimseleri cehennemlik ilan etmiş olmakla eleştirmişlerdir.³⁷

Çağdaş müfessirlerden İbn Âşûr bu ayetteki lamın ta'lil anlamında olduğunu ifade eder. Yani insanların çoğunu cehennem için yarattık demektir. Fakat cehennem burada sebeplilik ilişkisi ile cehennemi gerektiren fiillerde kullanılmaktadır. Çünkü onlar cehennemde olmaya sebep olan dalalet işleri için yaratılmışlar, cehennem için yaratılmamışlardır. Çünkü cehennemin doldurulması için birilerinin yaratılması kastedilmemiştir. Cehennem bazı fiillerin cezasının çekildiği yer olması hasebiyle yaratılışın gayesi olmamalıdır. İbn Âşûr'a göre lam burada cehennemin hakikatinin akıbet lamına uyum sağlamasının mümkün olmaması sebebiyle de akıbet lamı değildir. İbn Âşûr, Zemahşeri'nin Keşşaf'ta yaptığı izahı da değerlendirilmekte ve Zemahşeri'nin onları ateşe girmeye ehil kılan amellere olan yerleşikliklerinden olduğu ve ذرأً daki lamın istiare olmasını gerektirdiği yönündeki değerlendirmesini kulların fiilleri ve bunların Allah'a nispeti konusunda itizal kaidelerine riayet eden bir zorlama olduğu düşüncesindedir.³⁸ Mu'tezile'nin bu yorumu için Şirbini: "bu reddedilmesi gereken bir düşüncedir. Çünkü akli delil sabit olduğu sürece asıl olan mananın, lafzın zahir anlamı üzere hamledilmesidir. Eğer sabit olmazsa tevile gitmek abes olur"³⁹ demektedir.

Tefsir metodu olarak rivayet ağırlıklı tefsir yolunu tercih eden İbn Atıyye (ö. 541/1147) ayetin zahiri anlamını destekler mahiyetteki rivayeti kendisine dayanak noktası yapar. Allah'ın bu ayette cehennemde yerleşmeleri ve yanmaları için birçok insan yarattığını haber verir ve bunun kâfirler için tehdit olduğunu söyler. Dolayısıyla İbn Atıyye'ye göre "الجهنم" ifadesindeki lam harfine akıbet lamı anlamı vermek doğru değildir. Ona göre "akıbet lamı bir failin fiili ile o fiilin sonunda olduğu iş kastedilmemişse olur. Bu lama örnek olarak şairin *فكل والدة للموت تلد* (her anne ölüm için doğurur) dizelerini zikreder. Fakat burada işlerinin en sonunda onların yerleşecekleri yer olarak kastedilen cehennem kastedilmiştir. Bunu destekler mahiyette rivayetler bulmak da mümkündür. Örneğin Taberi (ö. 310/923), Said b. Cübeyr (ö. 94/713)'den rivayet ettiği bir haberde "zina çocukları Allah'ın cehennem için yarattığı insanlardandır." buyurulmakta bunun cehennem için yaratılanların var olmasının bir delili olarak görülmektedir. Ayrıca ayette insanların çoğunun cehennemlik olduğu ifadesini açıklar mahiyette "Allah, Adem'e cehennem heyetini çıkar dedi o da her bin kişiden dokuz yüz doksan dokuz kişiyi çıkardı"⁴⁰ rivayetini zikretmektedir.⁴¹

Çağdaş müfessirlerden Şa'râvî de bu ayetteki lamın akıbet anlamı olduğunu ifade etmektedir. Çünkü ayetin zahirine göre Allah insanları cehenneme girmeleri için mi yaratmış anlamı çıkacağından dolayı lam harfine bir işin kastedildiği amaçtan farklı cereyan etmesi anlamını kazandıran akıbet anlamını uygun görmektedir. Çünkü bu durumda insanların cennete gitmeleri mümkün değildir.

³⁶ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 169.

³⁷ Râzi, *Mefâtihu'l-Çayb*, XV, 51.

³⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, IX, 182-183.

³⁹ eş-Şirbîni, *es-Sirâcu'l-Münîr*, I, 616.

⁴⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVIII, 559.

⁴¹ İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, II, 550; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîd*, IV, 425; Halebi, *ed-Dürü'l-Masûn*, V, 521.

Çünkü bu durumda insanların cennete gitmeleri mümkün değildir. Allah onları cehennem için yarattığı geçerli olduğu müddetçe bu mümkün değildir. وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالإِنسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ (Zâriyât, 51/56) ayetinde olduğu gibi yaratılmaktan asıl maksat kulluktur.⁴²

4. Yunus, 10/88

Lam harfinin akıbet lamı olup olmadığı konusunda tartışmanın olduğu ayetlerden bir tanesi de وَقَالَ مُوسَى رَبَّنَا إِنَّكَ آتَيْتَ فِرْعَوْنَ وَمَلَآئِهِ زِينَةً وَأَمْوَالًا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا رَبَّنَا لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِكَ

“Musa dedi ki: Ey Rabbimiz! Gerçekten sen Firavun ve kavmine dünya hayatında zinet ve nice mallar verdin. Ey Rabbimiz! (Onlara bu nimetleri), insanları senin yolundan saptırsınlar ve elem verici cezayı görünceye kadar iman etmesinler, diye mi (verdin)?” (Yunus, 10/88) ayetidir. Bu ayetteki lam harfinin tefsiri ile ilgili çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Basralı Nahivcilerden Halil b. Ahmed (ö. 175/791), Sibeveyh (ö. 180/796) ve Ahfeş (ö. 316/928)’ten nakledildiğine göre “آل أمرهم إلى هذا”

“Onların işlerinin sonucu falanca şeye döndü” dediğinde nasıl bu falanca şey için o yapılmıştır anlamına geliyorsa lam da aynı anlamdadır. “Fılan kişi ölmek için mal kazandı” denir hâlbuki ölümü amaçlayarak kimse mal kazanmaz. Örnek olarak şu beyit verilebilir: “her emziren (anne) arzular için (çocuk) terbiye eder. Yıkılması için insanlar evler yenilerler”⁴³

Dolayısıyla akıbet lamı olmalıdır.⁴⁴ Kasas 28/8. ayetteki lam gibidir ve aşamalı meydana gelme ve sonuç itibariyle meydana gelmeyi ifade anlamından istiare olarak talil ifade eder. Bir şeyin bir şey üzerine terettüp etmesine benzetilmiştir. Yani burada malulün illet üzerine gerçekleştiği bir illet yoktur.⁴⁵ Müfessirler bunun dışında bir takım görüşler daha ortaya koymuşlardır. Birincisi talil olması. Bu takdirde mana “Allah’ım” sen istidrac için böyle mallar ve çocuklar verdin olur. Bu görüş Ferrâ (ö. 207/822)’ya nisbet edilmiş⁴⁶ ve Taberi (ö. 310/923) de böyle tefsir etmiştir. Bu lamı “لَأَسْقِيَنَّهُمْ مَاءً غَدَقًا لِنَفْسِهِمْ فِيهِ” (Cin, 72/16-17) ayetindeki lam ile aynı anlamda kabul

etmiştir.⁴⁷ Diğer bir görüş lam harfinden sonra “ل” harfinin hazfi üzeredir. Takdiri şöyle olur. Senin yolundan saptırmamaları için verdin yani saptılar anlamındadır. Nahhas (ö. 338/950) bu ayetteki “ليضلوا” ifadesindeki “lam”dan önce mahzup bir “لا”

olduğunu söyleyen görüşü eleştirmiş, dil açısından güzel durumu kurtarır mahiyette olduğunu itiraf etmiş fakat Araçların böyle bir kullanıma sahip olmadığını yani Arabi üslupta bunun yeri olmadığını ifade etmiştir.⁴⁸ Diğer bir yorum Keşşaf sahibi Zemahşeri’ye aittir ve dua anlamı vermektedir. Yani “Rabbim senin yolundan sap-

⁴² Şa’râvî, *Tefsîru’s-Şa’râvî*, VII, 4474.

⁴³ İbnü’l-Cevzi, *Zâdu’l-Mesîr*, IV, 54-55; Hâzin, *Lübâbu’t-Te’vîl*, III, 204.

⁴⁴ Nahhas, *İ’râbü’l-Kur’ân*, II, 266; Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, II, 677; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmî’l-Kur’an*, VIII, 374; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XI, 267.

⁴⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XI, 267-268.

⁴⁶ İbnü’l-Cevzi, *Zâdu’l-Mesîr*, IV, 54-55; Hâzin, *Lübâbu’t-Te’vîl*, III, 204.

⁴⁷ Taberi, *Câmiu’l-Beyân*, XV, 179.

⁴⁸ Nahhas, *İ’râbü’l-Kur’ân*, II, 266.

tırsınlar” anlamındadır.⁴⁹ Diğer bir yorum soru hemzesinin hazfi üzerine takdiri olan yorumdur. İbn Atıyye nin dile getirdiği bu görüşe göre onları kınama amacıyla Razi’ye göre ise teaccüp anlamıyla⁵⁰ “senin yolundan saptırsınlar diye mi mallar verdin” denmiştir.⁵¹

Ehl-i Sünnet alimleri bu ayetteki lamın talil anlamında olduğunu ifade etmek suretiyle “Ey Rabbimiz! Onlara malı ve zineti senin yolundan saptırsınlar diye verdin” şeklindeki anlamı esas alarak Allah’ın, kullarını sapıklığa düşürmeyi istediğine delalet ettiğini kabul etmişlerdir. Aynı ayetin devamında Hz. Musa’nın “onların kalplerine sıkıntı ver ki acı azabı görünceye kadar inanmasınlar” şeklindeki duasından sonra sonraki ayette dualarınıza icabet edildi denmesini de bu iddialarına dayanak yapmışlardır.⁵² Bu düşünceye daha çok akli çıkarım ve diğer ayetlere yaptıkları yorumları esas alarak söz konusu ayeti yorumlayan çizgiden de haliyle itiraz yükselmektedir. Öncelikle Allah’a çirkin bir fiili nispet etme konusunda tenzihi bir yöntem belirleyen metodoloji bu ayetteki lama talil demekten kaçınılmaktadır. Allah, dalaleti ve idlâli kastetmiş olsaydı, o zaman kâfirler, inkar etmek suretiyle Allah’a itaat etmiş olurlardı. Çünkü itâat, irâdeye uygun olan şeyin yapılması demektir. Buna binaen, şayet onlar böyle olmuş olsalardı, mallarının yok edilmesi ve kalblerinin de sıkıştırılması suretiyle bedduaya maruz kalmayı hak etmezlerdi. Ayrıca Allah’ın, kullarını saptırmayı istemesini uygun görülürse o zaman, Allah’ın, insanları sapıklığa davet etmek için peygamberler göndermiş olmasını da caiz görmek gerekirdi. Bu itirazı bir diğer yönü de Allah’ın Hz. Musa ve Harun’a, “Ona yumuşak söz söyleyin. Olur ki nasihat dinler, yahut Allah’tan) sakınırlar” (Tâhâ, 20/44) ve “Andolsun ki biz Firavun hanedanını düşünüp ibret alsınlar diye yıllarca kuraklıkla ve kıtlıkla tutup sıktık” (Arâf, 7/130) demesi, sonra da onların sapıtmasını irâde ederek, sapsınlar diye onlara nimet vermesidir. Fakat bu iki birbirine zıt durumun bir arada olması caiz olmaz. Ne var ki Hz. Musa, iman etmelerini dilemede ısrarcı davranmakla beraber, onların iman etmemeleri maksadıyla mallarının imha edilmesi için dua etmiştir. İşte bu akli çıkarım ve diğer ayetlerdeki ifade edilen hususların akıl dairesi içinde değerlendirilmesinin mümkün olmadığı savunan itikadi çizgi “ليضلوا عن سبيلك” ifadesinin tevîl edilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁵³

Böyle olunca dil imkanları kullanılarak zahir anlamdan farklı bir anlam yakalamanın yolu bulunmuştur. Tıpkı Kasas suresinde “Firavun’un adamları onu yitik olarak aldılar Neticede kendilerine düşman ve başlarına hüznün vesilesi oldu.” ayetindeki lam gibi bu lam da akıbet anlamı ifade etmelidir. Aynı şekilde yukarıda ifade ettiğimiz gibi lamdan önce mahzuf bir “ي” olduğu, bu lam harfinin teaccüp manasında

olduğu ve dua anlamında olduğu gibi ihtimaller görüş olarak ortaya konulmuştur. Bu lam için talil ifade ettiği var sayılsa bile mecazen talil ifade etmelidir.⁵⁴

Razi bu izah çabalarını değerlendirmekte ve akıbet lamının mümkün olamayacağını ifade etmektedir. Çünkü örnek verilen ayette Hz. Musa için kullanılan ifa-

⁴⁹ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 347.

⁵⁰ Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, 120.

⁵¹ İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, III, 155.

⁵² Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, 120.

⁵³ Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, 120.

⁵⁴ Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, 120.

de “akıbette Musa onlara düşman ve hüzün vesilesi oldu” anlamı vardır. Lam harfinin anlamı gereği Hz. Musa bundan habersizdi. Eğer bu lama aynı anlam verilirse söz konusu kişilerin de Allah yolundan saptırma eylemlerinden habersiz olmaları gerekir. Bunun Kâdî Abdulcebbar (ö. 415/1025)’ın görüşü olduğunu ifade eden Râzi buna şu şekilde karşı çıkar: “Eğer onlar ‘Allah, ona bunu haber vermiş olabilir’ derlerse, biz de deriz ki: ‘Allah, onların iman etmeyeceklerini haber verince, onlardan imânın sâdır olması imkânsız olur. Çünkü bu, Allah’ın haber verdiği şeyin yalana dönüşmesini, asılsız çıkmasını gerektirir ki bu imkânsızdır. İmkânsıza götüren şey de imkânsızdır.”⁵⁵ Razi bu itirazında lam harfinin kullanıldığı bir ayetteki anlamından yola çıkarak bir karşılaştırma yapmakta ve aynı anlam verildiği takdirde günah işleyen birinin bilinçsiz bir şekilde işlediği günahın sorumlu olamayacağını ifade etmektedir. Veleve ki Allah onları bu konuda bilinçlendirmiş olsa ve bu günahı işleseler bu durumda da Allah’ın verdiği haberin asılsız çıkmasını gerektirmektedir.⁵⁶

Yukarıda bahsettiğimiz tartışma aynı şekilde “وَجَعَلُوا اللَّهَ أَنْدَادًا لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِهِ” (İbrâhîm, 14/30), “ثَانِي عَطْفِهِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ” (Hac, 22/9), “وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي هُوَ الْحَدِيثَ لِيُضِلَّ عَنْ” (Zümer, 39/8) ve “وَجَعَلَ اللَّهُ أَنْدَادًا لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِهِ” (Lokman, 31/6) ifadelerinde de söz konusudur. Çünkü insanları dalalete sevk etme bu ifadelerin ortak konusudur. Bu ayetlerin yorumunda da lam harfine verilen anlamlar müfessirin görüşüne göre değişmektedir. İbn Kesir Lokman suresindeki وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي هُوَ الْحَدِيثَ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ “İnsanlardan öylesi var ki, herhangi bir ilmî delile dayanmadan Allah yolundan saptırmak ve sonra da onunla alay etmek için boş lafı satın alır” ayetinde “لِيُضِلَّ” ifadesi “yâ” harfinin damme ile okunması durumunda İslam’a ve İslam dinine mensup olanlara karşı çıkma amacını ifade etmektedir. Fakat “yâ” harfinin fetha ile okunduğu kiraate göre ise akıbet lamıdır. Bu durumda anlam “İnsanlardan öylesi var ki, boş lafı satın alır. Neticede Allah yolundan sapar...” olmaktadır. Yahut kaderde belirlenmiş bir iş için talil anlamı ifade etmektedir. O zaman da anlam “İnsanlardan öylesi var ki, Allah yolundan sapmak için boş lafı satın alır...” olmaktadır. İbn Kesir bu anlam tercih edildiği takdirde öyle olmaları için o şeye yönlendirilmişlerdir (فِيضُوا لَذَلِكَ لِيَكُونُوا كَذَلِكَ) demektedir. Yani sapıklığa düşmeleri kaderde belirlenmiş için boş lafı satın alırlar anlamındadır demektedir.⁵⁷

Kıraat imamlarından İbn Kesir ve Ebu Amr Hac, Lokman ve Rum surelerinde لِيُضِلَّ ifadesini fetha ile okurken diğer 7 imam damme ile okumuştur ki fetha ile okunması akıbet lamı olmasını gerektirmezken damme ile okunması akıbet lamı olabilmesine imkan vermektedir.⁵⁸ Şevkânî’ye göre de burada en uygun anlam akıbet lamı olmasıdır. Yani Allah’a ortak koşmalarını onların saptırmaları takip etmiştir. Çünkü akıllı kişi kendisini saptırmak istemez. Akıbet lamının kullanımının

⁵⁵ Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, 120.

⁵⁶ Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, 121.

⁵⁷ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur’ani'l-Azim*, VI, 331.

⁵⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîtt*, V, 414.

disini saptırmak istemez. Akıbet lamının kullanımının güzel olduğu yerlerden bir tanesi de burasıdır. Çünkü aşamaların sonunda meydana gelmesi yönünden sonuç burada amaca benzemektedir.⁵⁹ Bu durumda bu kullanımla istiare-i tebeiiye olmaktadır.⁶⁰

Birbirlerine yakın konulardan bahseden *وَجَعَلُوا اللَّهَ أَدَادًا لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِهِ* (İbrâhim, 14/30) ayetinde de Razi birkaç ihtimalden bahsetmektedir. “*لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِهِ*” ifadesinin başındaki lâm, netice bildiren “lâm-ı akıbet olmaktadır. Çünkü, putlara tapmak sapıklığa götüren bir sebeptir. Bunun “*كي*” (key) manasında bir lam olması da muhtemeldir. O zaman ifade, “Başkalarını saptırmak için, putlar edinen kimseler” manasında olur. Bu kelime damme ile “*يضل*” yudillü şeklinde okunduğunda, zikredilen iki manaya da muhtemeldir; ama nasb ile okunduğundaysa, sadece akıbet lamı manasını ifade eder. Buna göre onlar, sadece kendileri saptırma istemişlerdir. Razi bu yoruma ulaşırken akıbet lamının içerdiği anlamı göz önünde bulundurmaktadır. Çünkü akıbet lamı bir şeyden kastedilen husus, ancak o işin en son safhasında meydana gelir. Nitekim, “*أول الفكر آخر العمل*” “Önce fikir, sonra ise amel” denilir. İşin sonunda hasıl olan her şey, bu manada, murad edilen şeye benzemiş olur. Benzerlik, mecazî ifade kullanılmasını yerinde ve uygun kılan durumlardan biridir. İşte bundan dolayı akıbeti ifade için lamın kullanılması güzel olmuştur.⁶¹ Kesir *لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ* (Hac, 22/9) ayetinde *ليضل عن سبيل الله*

ifadesindeki lâm harfinin iki ihtimale geldiğini ve her ihtimale göre yorumun değiştiğini ifade etmektedir. Birincisine göre akıbet lâmı olabilir. Çünkü bu kimse insanları saptırmayı kastetmemiş olabilir. Zaten Kasas, 28/8. ayette izah edildiği üzere Hz. Musa'yı yitik olarak alanlar onun neticede kendilerine düşman olacağını ve olacak gelişmelerin kendilerini üzeceğini bilerek almamışlardır. Tâlîl lamı da olma ihtimali vardır. Bununla onların inatçı olmaları ihtimali olabilir. Aynı şekilde Allah'ın, bunu yapan kimseyi doğru yoldan sapıtacak tabiatta yarattık da denmiş olabilir.⁶²

5. Ali İmran, 3/178

“لَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُطِيعُ هُمْ خَيْرٌ لَّأَنفُسِهِمْ إِنَّمَا نطِيعُ اللَّهَ لِيُزَادُوا إِتْمَانًا” *İnkâr edenler sanmasınlar ki, kendilerine mühlet vermemiz onlar için daha hayırlıdır. Onlara ancak günahlarını arttırmaları için fırsat veriyoruz.*” (Ali İmran, 3/178) ayetindeki lam ihtilafın, müfessirlerin mensup oldukları itikadi mezheplere göre farklılık göstermektedir. Nitekim Beydâvi, mezheplerin düşüncelerine göre lam harfine farklı fonksiyonlar yüklediklerini söyler. Burada lâm konusunda kendi görüşünün irade lamı olduğunu ama Mu'tezilenin buna akıbet anlamı verdiğini söyler.⁶³ Çünkü ayette Allah yaptığı bir fiilin amacını kötü bir şeye bağlamıştır. Bundan dolayı Mu'tezile bu lamın

⁵⁹ Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, III, 156.

⁶⁰ Derviş, *İ'râbü'l-Kur'ân*, V, 191.

⁶¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIX, 95.

⁶² İbn Kesir, *Mefâtihu'l-Gayb*, V, 399.

⁶³ Beydâvi, *Envarü't-Tenzil*, I, 119.

akıbet lamı olduğu görüşünü savunurken Ehl-i Sünnet alimler lamın burada lamu'l-irade olduğu kanaatindedirler.⁶⁴

Lam harfine talil anlamı veren Eş'arîler'e göre müddetin uzatılması şüphesiz ki Allah'ın fiillerindedir. Ayet bu işin hayır olmadığına delalet etmekte ve hayrın da şerrin de failinin Allah olduğuna delalet etmektedir. Çünkü ayet bu mühlet vermektен amacın günahlarının artması olduğunu açıkça söylemektedir. Öyleyse inkar ve isyan Allah'ın iradesiyedir. O taktirde Eş'arîlere göre insanlar ihtiyar sahibi görünümündedirler fakat mecburlardır. Mu'tezile buna şöyle cevap vermektedir: Bu mühlet verme şehitlerin ölmesinden daha hayırlı değildir. Çünkü ayet bir kişinin kıssasını tamamlayıcısı ve sonucundan bahsetmektedir. Diğer taraftan günahın artırılması mühlet vermenin illetidir. Fakat her illet bir amaç ile değildir. Tıpkı (قعدت عن الغزو للعجز والفاقة) aciziyet ve ihtiyaçtan dolayı savaştan (geri durarak) oturdu cümlesinde olduğu gibi. Aynı tür bir anlam *Allah yolundan saptırmak için Allah'a esler koşular*" (İbrâhim, 14/30) ayetinde de mevcuttur. Bu ayetin anlamı öğüdün sonu kötü olunca söylenen şu cümle gibidir. "ما كانت موعظتي لك

"إلا للزيادة في تماديك في العي" (benim sana öğüdüm ancak sapıklıkta daha uzun kalman içindir.) Fakat bu izah Eş'ari çizgi tarafından kabul edilmemektedir. Çünkü lam harfini akıbet lamına hamledilmesi sözün zahir anlamından dönüp uzaklaştırmaktır. Çünkü Allah'ın ilmi onların günahları artırmaları, onlara mühlet vermeleri takdiriyle onların günahlarının artırmaları için illettir. Allah bunu bizzat istemektedir. Bu zikredilen anlamı uygun görmeyenlerin ortaya koyduğu diğer bir görüş de ayetteki ifadelerde takdim tehir olduğu da söylenmiştir. Şöyle ki normalde وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُؤْمِلُكُمْ خَيْرًا لَّأَنفُسِهِمْ إِنَّمَا نُؤْمِلُكُمْ لِيَزِدَادُوا إِثْمًا şeklinde olan ayet Yahya b. Vesâb'ın kıraatinde لَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُؤْمِلُكُمْ خَيْرًا لَّأَنفُسِهِمْ لِيَزِدَادُوا إِثْمًا şeklindedir.

Bu kıraat esas alındığında anlam "inkar edenler onlara mühlet vermemizin kendi günahları artsın diye olduğunu sanmasınlar. Bizim onlara mühlet tanımamız onlar için hayırdır" olmaktadır. Kuşkusuz bu izah ile lam harfinin akıbet lamı olduğunu iddia eden görüş ile ortak noktası Allah'a şer bir fiili isnad etme konusundaki tenhiçi yaklaşım olduklarıdır.⁶⁶

Nitekim Râzi de buradaki lam harfine akıbet lamına hamletmenin lafzın zahiri anlamından uzaklaştırmakta olduğu görüşündedir. Aynı şekilde akli delil (البرهان العقلي) bunu batıl kılmaktadır. Çünkü Allah'ın bildiği bir şeyin, bildiği şekilde tahakkuk etmesi vacip, etmemesi ise imkânsızdır. İmkânsız olan bir şeyi irâde etmek de imkânsızdır. Binâenaleyh, Allah Teâlâ'nın onların imân etmelerini dilemesi imkânsız, azgınlık ve isyanlarının artmasını dilemesi ise vacip olur. Bu durumda da "ليزادوا إثما" ifâdesindeki lâmin ta'lil için olduğu, akıbet lamı olamayacağı görüşündedir.⁶⁷

⁶⁴ Ebû's-Suûd, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm*, II, 118.

⁶⁵ Neysâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'an*, II, 316.

⁶⁶ Neysâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'an*, II, 316.

⁶⁷ Râzi, *Mefâtihu'l-Çayb*, XIII, 83.

Muhammed Abduh da bu ayetin tefsirinde Mu'tezile çizgisine yakın bir tutum içindedir. Ancak bunu Abduh'un mucize görüşünü de temellendirdiği sünnetullah nazariyesinden hareketle izah etmektedir. Abduh'a göre bu ayetteki lam harfi akıbet lamı ve sayruret lamıdır. Yani onların sonları yaratılıştaki genel sünnete göre günahın artmasıdır. Onların küfürlerinin ve batılığının gereği olarak müminlerden hak ehline direnç göstermektedirler. İnsan tabiatına göre hareket ettikçe tabiatı günah işleme ile kuvvetlenir. Aynı şekilde hayır birbirini çeker. Bu Allah'ın beşerin tabiatında geçerli olan sünnetidir.⁶⁸ Çünkü Abduh'a göre kainat Allah'ın koymuş olduğu yasalarla işlemektedir. Bu yasalara uygun davranışta bulunan olumlu bir sonuca, yasalara aykırı davranan ise olumsuz bir sonuca ulaşır. Hatta bu yasalar mümin ve kafire göre de değişmemektedir.⁶⁹ Burada açık olan bir şey günahları artması için günahkârlara mühlet vermek fiilini Allah'a nispet etmekten kaçınmaktadır.

Son dönem müfessirlerinden İbn Âşûr da lam harfinin talil anlamında olduğu kanaatindedir. Çünkü günahların artması günahkârlara mühlet tanınmasından kaynaklanmaktadır ancak tam olarak sebebi bu değildir. Onlara mühlet verdiğinde günahlarının artacağını Allah bilir. Ancak gerçek sebep Allah'ın bildiği başka bir şeydir. İbn Âşûr bilmediğimiz bu sebebin, Allah'ın dalalet sebeplerini, şeytanları ve sapıkları yaratmasının hikmetine dahil olduğu görüşündedir.⁷⁰

6. Necm, 53/31

وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا وَيَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَى

"Göklerde ve yerde bulunanlar hep Allah'ındır. Bu, Allah'ın, kötülük edenleri yaptıklarıyla cezalandırması, güzel davrananları da daha güzeliyle mükâfatlandırması içindir." Necm, 53/31)

Ayet göklerin ve yerin sahibinin Allah olduğunu ifade etmekte ve devamında kötülük edenlerin ve iyilik edenlerin karşılığını bulacağını bu ifadeye lam ile bağlamaktadır. Bu konuda da alimlerin ihtilaf etmesindeki ana sebep mensup oldukları mezhebi görüşleridir. Yerin ve göğün yaratılmasının sonucu yaratılanlar içinde iyilerin ve kötülerin olması ve iyilerin iyi ile mükâfatlandırılması kötülerin kötü ile cezalandırılmasıdır. Bu ayetteki lamın ne tür bir lam olduğu konusunda yaygın görüş talil anlamı olmadığıdır. Ancak böyle bir görüşün de var olduğu belirtilmektedir.⁷¹

Zemahşeri, alışılmışın aksine bu harfin talil anlamında olduğu kanaati taşımakta ve lam harfinin "وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ" ifadesine ya da önceki ayetteki "هُوَ" ifadesine teallük ettiği görüşündedir. İlk ihtimale göre Allah yerleri ve gökleri mükelleflerden iyileri ve kötülerinin hak ettiklerini onlara vermek için yaratmıştır. İkinci ihtimale göre ise "Şüphesiz ki senin Rabbin,

⁶⁸ Muhammed Abduh-Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Menâr*, IV, 205.

⁶⁹ Muhammed Abduh, *el-İslâm ve'n-Nasrâniyye*, s. 72-73.

⁷⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, IV, 176.

⁷¹ Derviş, *İ'râbü'l-Kur'ân*, IX, 362.

evet O, yolundan sapanı daha iyi bilir; O, hidayette olanı da çok iyi bilir" buyrulduğu için Allah'ın dalalete düşen ve hidayet yolunu bulanları bilmesinin sonucu onlara yaptıklarının karşılıklarını vermektir.⁷² Razi, Zemahşeri'nin ilk görüşünü mezhep taraftarlığına bağlamaktadır.⁷³ Malum olduğu üzere Kur'an'ı adalet ve tevhid temel ilkeleri çerçevesinde yorumlamayı bir usûl olarak benimseyen Mu'tezile'nin⁷⁴ çirkin bir işi Allah'a nispet etmekten ve insanın, fiillerinde özgür olmadığı ve kendisi dışında bir irade tarafından bir şeye mecbur olduğunu ihsas ettiren yorumlardan şiddetle kaçınması pek tabiidir. Mu'tezile'ye göre yerin ve göğün yaratılması ilahi adalete endekslenmelidir. Bu adalet de ancak Allah'ın mü'mine verdiği mükafat sözüne ve kafire verdiği azap sözüne sadık kalmasıyla mümkün olabilir. Böyle bir durum da ancak insanın fiillerinde özgür olmasıyla mümkün olabilir. Onun için Allah'ın adaleti ve insanın hürriyeti birlikte bulunmalıdır.⁷⁵ İnsan kötü bir iş yapmış olsa bile bunu Allah'tan sadır olduğunu söylemek kötülüğe ve çirkin işlere kadir olduğunu söylemektir ki Allah'ın kötü işlerin faili olduğunu söylemekle eş değerdir. Halbuki Allah sadece adalet ve iyiliğin faili olmalıdır.⁷⁶ İşte adaleti ve insanın hürriyetini vazgeçilmez iki husus kabul eden Mu'tezile'nin, zikrettiğimiz ayet-teki "لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا وَيَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَى" bölümünü dünyanın yaratılmasına tal'il etmesi kendi ilkeleri açısından bir zorunluluk olarak değerlendirilebilir.

Razi, lam harfinin akıbet lamı olabileceğini ifade eder. Bu taktirde Allah, sapıtana ve hidayete erene, hak ettikleri karşılığı vermek için, sapanı da, hidayete ereni de en iyi bilendir şeklinde bir anlam ortaya çıkar ve "Göklerde ne varsa ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır" cümlesi bir itirazıyye cümlesi olur. Ancak Razi bu lamın talil lamı olduğu görüşüne daha meyillidir. Fakat Zemahşeri'den farklı olarak lam harfinin tealluk ettiği fiilin söz konusu ayet iki ayet öncesinde geçen "فَأَعْرَضَ عَنْ"

"مَنْ تَوَلَّىٰ عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا" (Necm, 53/29) ayetinde geçen "فَأَعْرَضَ" fiili olduğu görüşündedir. Bu durumda "ilgili cezanın tahakkuk etmesi için onlardan yüz çevir" demek olmaktadır. Razi bunun tıpkı, bir iş yapmak isteyen kimsenin, o işe manî olana, "Onu yapabilmen için bana uğra" demesi gibi olduğu kanaatindedir. Çünkü Hz. Peygamber, kâfirlerin hidayetinden ümit kesmediği müddetçe, o azap incek değildir. Yüz çevirme ise, artık ümit kesme zamanında söz konusudur. Allah'ın, "لِيَجْزِيَ الَّذِينَ أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا وَيَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَى" (Güzel hareket edenleri de daha güzeliyle mükafaatlandırması için...) ifadesi, Hz. Peygamber'in yüz çevirmesi halinde gerçekleşecek o azabı ifade etmektedir. Yoksa Enfal, 8/25. ayette ifade edilen "Gelmesi halinde, sizden sadece zalimlere isabet etmeyip (herkesi içine alacak) fitneden sakının" buyurduğu azap gibi değildir. Bu azap sadece zalimlere mahsus olup, zalimlerin dışındakilere en güzel mükâfaat verilecektir.⁷⁷

⁷² Zemahşeri, *el-Keşşâf*, IV, 425.

⁷³ Râzi, *Mefâtihu'l-Çayb*, XXIX, 274.

⁷⁴ Öztürk, *Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu*, s. 42-68.

⁷⁵ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, XIV, 43.

⁷⁶ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu Usûlü Hamse*, s. 313.

⁷⁷ Râzi, *Mefâtihu'l-Çayb*, XXIX, 274.

7. En'am, 6/105

وَكَذَلِكَ نُنْصِرُ الْآيَاتِ وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ وَلِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ

“Böylece biz âyetleri geniş geniş açıklıyoruz ki, “Sen ders almışsın” desinler de biz de anlayan toplum için Kur'an'ı iyice açıklayalım.” (En'am, 6/105)

Ayette geçen “وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ” ifadesindeki lam harfinin ne tür bir lam olduğu da tartışmalıdır. Razi, sözü zahiri üzere anlamlandırdığını ifade etmektedir. Buna göre anlam “bu delilleri zikrettik ki bazıları sen bunları bir yerden öğrenmişsin desinler böylece küfürleri üzerine küfürleri artsın şeklinde olduğu” görüşündedir. Razi'ye göre bu ayetin bu şekilde yorumlanması “بِضَلٍّ بِهٖ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهٖ كَثِيرًا” (Bakara, 2/26) ayeti ile aynı doğrultudadır. Mu'tezile'ye gelince Cübbâî ve Kadı Abdulcebbar burada lamdan önce bir olumsuzluk “لا” sı taktir etmektedirler. Aynı şekilde bu lamın akıbet lamı olabileceğini ifade ederler. Bu durumda anlam “sen ders görmüşsün dememeleri için” olmaktadır.⁷⁸ Razi'ye göre olumsuzluk lamına hamletmek Allah'ın kelamını tahrif etmek ve kitabın delil olma özelliğinden çıkarmaktır. Aynı şekilde ayetlerin peyderpey indirilmesindeki amaca da aykırıdır. Çünkü bu metotla inananın kavim şüpheye düşüyordu. Onlar “Muhammed bu kitabı birileriyle müzakere ederek getiriyor. Keşke Kur'an ona bir seferde tamamen indirilse” diyorlardı. Onun zikrettiği cevap ayetlerin tasrif edilmesinin bu sözden geri durmaları için bir illet olması durumunda sahih olur. Fakat hakikatte böyle olmamıştır. Aynı şekilde Razi'ye göre akıbet lamı demek de doğru olmaz. Çünkü bunu lâm-ı akıbet lamına hamletmek mecaz, garaz lâmina manasına hamletmek, hakikattir. Hakikat ise mecazdan daha kuvvetlidir. Diğer yandan “وليقولوا درست” “Onlar, ‘Sen ders görmüşsün’ desinler diye...” ifadesindeki lamı akıbet lamına hamledilmesi durumunda “ولنبينه لقوم يعلمون” “ve biz onu, bilecek kavme açıklayalım diye...” ifadesindeki lam harfinin de, hakikî manadaki garaz lamına hamledildiği durumunda ise mecaz, hakikatten önce zikredilmiş olacağı için bu caiz olmayacaktır.⁷⁹

8. En'am, 6/53

وَكَذَلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لِيَقُولُوا أَهَؤُلَاءِ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا

lütuf ve ihsanda bulunduğu kimseler de bunlar mı! demeleri için onların bir kısmını diğerleri ile işte böyle imtihan ettik.” (En'am, 6/53) ayetinde de lam harfinin hamledildiği anlam tartışmalıdır. tikatta Eş'ari çizgiye sahip müfessirlere göre bu ayette tüm amellerin Allah tarafından yaratıldığına dair delil vardır. Çünkü Allah'ın attığı bu imtihan (fitne) ancak onlar Allah'a itirazları içindir. Bu itiraz da küfürdür.

⁷⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIII, 107; Neysâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'an*, III, 140. Ebu Ali el-Fârisî, Enam ayeti için “وليقولوا درست” takdirinde bulunur. Bazı Kûfelilerin görüşüne göre gizli lamdan sonra “لا” harfinin gizlenmesini caiz görür. Fakat Basralılar “لا” harfinin ancak kasemde gizlenebileceğini söylerler. Ebu Hayyan'a göre ise lamu'l-emr olduğu ve tehdid ifade ettiği daha isabetlidir. Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, IV, 201.

⁷⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIII, 107; Neysâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'an*, III, 140.

Bu durumda Allah da küfrün yaratıcısı olmaktadır. Allah'ın nimeti de ancak ona itaat ve iman ile. Eğer imanı yaratan kul olsaydı kul kendisine mükâfat vermiş olacaktı. Mu'tezile buna cevaben "فتناهم ليقولوا" ifadesinin anlamı "خذلناهم حتى آل أمرهم إلى" (onları küfre bıraktık sonra onlar dediler) dir. Bu durumda lam akıbet lamı olur.⁸⁰ Eş'ariler bu ifadenin talil anlamına hamledilmesi gerektiği kanaatindedirler. Bazı Eş'arî alimler bu ayetten Allah'ın fiillerinin talil edilebilmesine 10000 delil getirmişlerdir. Âlûsî, söz konusu lamın akıbet lamı olduğunu söyleyenlerin görüşlerini kabul etmemektedir. Çünkü akıbet lamı bir işte fiilin, oluştuğu zamanda failin kastetmediği şekilde cereyan etmesidir. Bu şekilde bir durum sanki failin bir işi fasit bir amaç için yaptığını ve onun hatasına dikkat çekmektedir. Bu gaypları bilen Allah için tasavvur edilemez. Ancak Âlûsî akıbet lamı anlamı verildiği takdirde "فالتقطه آل فرعون ليكون لهم عدوا وحزنا" ayetinde olduğu gibi Allah'ın fiillerinin faideleri Allah'ın tâm ilmüne mebni olarak terettüp etmesi şeklinde yorumlanırsa caiz olacağını ifade eder.⁸¹ Ancak genel olarak ihtilafın asıl olduğu nokta sözün hakiki anlamın mı mecazi anlamın mı tercih edileceği konusudur. Eşarilere göre ayetteki lam aslı üzeredir. Buna göre şerrin de Allah'ın iradesi ile olduğu konusunda çıkarımda bulunmuşlardır.⁸² Reşid Rıza da bu ayeti adeti olduğu üzere sünnetullah ile açıklama yoluna gitmiştir. Yani ayetin ifade ettiği Allah bir kavmi helak etmeyi irade ettiğinde hile yapmaları için günahkârları ileri gelen kişiler yapması Allah'ın bir âdetidir. Buna göre günahkarlar bir şehrin büyükleri ve yöneticisi olduğu zaman konumlarını ancak hile ve aldatmaca ile koruyabilirler. Böylece işleri bu yol çıkar.⁸³ Bu izah-tan da anlaşılacağı üzere lam harfine akıbet anlamı yüklemektedir.

Razi'ye göre bu ayette Allah'ın onların insanları aldatmalarını istediği için, onları hilekar sıfatını onlara Allah'ın vermiş olmasını gerektirir. Bu da, hayır ve şerrin Allah'ın iradesiyle olduğunu gösterir. Mu'tezili müfessir Cübbâî bu ifadeyi lamı akıbet lamı manasına yorumlamak suretiyle cevap vermiştir. Bu durumda Allah onların hilekârlıklarını istememiştir. Ancak onları, hilekârlık yapmaktan men etmeyince sanki bu, Allah onu irade etmiş gibi olmaktadır. Bu ifadeler Mu'tezilenin mecaz yoluyla Kur'an'ı yorumlama ilkesinin bir örneğidir.⁸⁴ Bu ifadelerde Allah'ın insanları dalaletle düşürme ve onlar için kötülük dileme gibi Mu'tezile'nin adalet anlayışına uymayan ifadelerin tevیل edildiği bir örnek olarak görülmektedir. O takdirde Allah kötülük dilemeyeceğine göre kulun sapması Allah'ın, kulu iyi şeylerden yani lütuftan mahrum etmesi şeklinde tezahür etmekte ve kulun cezası kendi başına terkedilmesi olmaktadır. Mu'tezile mezhebinin terminolojisinde hızlan şeklinde tanımlanan durum tam da bu olmaktadır.⁸⁵

⁸⁰ Neysâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'an*, III, 87.

⁸¹ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, VII, 163.

⁸² Nesefî, *Medâriku't-Tenzil*, II, 30; Neysâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'an*, III, 158.

⁸³ Muhammed Abduh- Reşid Rıza, *Tefsiru'l-Menâr*, VIII, 30.

⁸⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIII, 135.

⁸⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 301-302; Kadı Abdulcebbar, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 726-727.

IV. Sonuç

Kur'an yorumunda ihtilafın çıkmasında en fazla paya sahip olan unsur şüphesiz mezhep farklılığıdır. Bu farklılık aslında çoğu ayetin yorumunda kendini göstermektedir. Ancak bunu en fazla gördüğümüz ayetler Allah'ın zatı ve fiillerinden bahseden ayetlerdir. Çalışmamızda ele aldığımız akıbet lamı bir fiilin yapılmasında bir amacın bulunduğu fakat sonuçta amaçtan farklı bir sonucun ortaya çıktığı durumları ifade etmektedir. Özellikle zahiren Allah'ın, insanları saptırmak ve haklarında kötü bir şeyi amaçlayarak bir fiili yaptığını ifade eden ayetlerde Allah hakkında tenzihçi bir çizgide olan Mu'tezile lamı harfine akıbet lamı anlamı vermeyi tercih etmiştir. Bu sayede Allah'ın bir fiile bağladığı amaç eğer şer kategorisinde ise buna akıbet lamı demek suretiyle yorum Allah'ın şer bir fiili yaratmayacağı ön kabulüne uygun anlama evrilmiştir. Mu'tezile bir de bu tür bir tevile giderek kulların özgür iradesini güçlendirmeyi ve yaptıklarından tam bir şekilde sorumlu olmalarını sağlamış dolayısıyla da ilkeleri olan Allah'ın adaletini yorumlarına tam olarak yansıtmayı sağlamışlardır. Bunun yanında lam harfinin tealluk ettiği kelimeye göre görevi değişmiş; eğer Allah'ın fiili şerle irtibatlanırsa akıbet anlamını tercih etmişler, eğer kullarına lütf anlamı olursa veya ceza-mükafaat dengesinin gözetildiği yorumuna imkan veren ayetlerde ta'lil anlamını tercih etmişlerdir.

İtikadi konularda selefi çizgiyi benimseyen müfessirler ise Allah'ın ilminin her şeye teallük ettiği ve ezeli ilimde her şeyin var olduğu hatta şer işlerin bile Allah'ın iradesi dışında olamayacağı, dolayısıyla da Allah'ın fiillerinden sayılması gerektiği öncülünden yola çıkarak her ne olursa olsun bütün lam harflerine ta'lil lamı demenin mümkün olduğuna dair açık bir kapı bırakmışlardır. Ama yine de yorumda çeşitlilik (tenevvu') kabilinden diğer anlamları da zikretmeden geçmemişlerdir. Ancak neo-selefilik diye anabileceğimiz modern dönem müfessirlerinin bu ayetlerdeki lam harflerine akıbet anlamı vermeye ve mantıki ilkelerle açıklamaya daha fazla meyilli olduğu görülmektedir. Kanaatimizce bunun sebebi insan iradesini daha ön planda tutma çabasıdır. Ancak söz konusu müfessirlerin bu tür ayetleri tefsir şekli Mu'tezile'nin ilkeleri doğrultusunda yorumlamaktan çok da farklı değildir.

Ehl-i Sünnet çizgisindeki müfessirlerde ise bu tür ayetlerde akıbet anlamı verme konusunda çok da tutucu değillerdir. Birçok ayette de akıbet anlamı vermeyi tercih etmişlerdir. Ancak Mu'tezile'nin ilkelerine uygun anlamlar çıktığı durumlarda ya gerekçesiyle akıbet lamı olmadığını izah etmişler ya da akıbet lamı tercih edilse bile yorumu i'tizali etkilerden arındırma gayretinde olmuşlardır. Kanatimizce dönemin ilmi tartışma odağında kader meseleleri olması sebebiyle ve biraz da Mu'tezile karşıtlığından dolayı bu kadar geniş tartışmalar tefsirlere yansımıştır. Günümüze geldiğimizde Ehl-i Sünnet itikadında olduğunu söylemleri ve yorumlarıyla ifade eden son dönem müfessirlerinde bu hassasiyetin olmayışı bunun en açık göstergesidir.

Kaynakça

Abbās Hasen, *en-Nahvu'l-vâfi*, Dâru'l-meârif, ty.
Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-cevzi, *Zâdu'l-mesîr*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1404.

- Âlûsî, Mahmûd Ebu'l-Fadl, *Râhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'îl-Mesânî*, Dâru İhyâi't-türâsî'l-arabi, Beyrut, ty.
- Beydâvî, Abdullah b. Ömer, *Envarü't-Tenzil ve Esrarü't-Tevîl*, Dâru'l-fikr, Beyrut, ty.
- Bolelli, Nusrettin, İFAV Yayınları, *Belâgat Beyan-Meânî- Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı*, İstanbul, 2009.
- Delîçay, Tahsin, "Harf-İ Cerlerin Fiile Anlam Kazandırması: Kur'an-ı Kerim Örneği", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 2012/2.
- Derviş, Muhyiddin b. Ahmed Mustafa, *İ'râbü'l-Kur'ân ve Beyânüh*, Dâru İbn Kesîr, Şam, 1415.
- Durmuş, İsmail, "Harf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1997, XVI, 158.
- Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed İsmâil en-Nahhas, *İ'râbü'l-Kur'ân*, Tahkik: Züheyr Gâzi Zâhid, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1988.
- Ebü Hayyân el-Endelûsî, *Tefsîru el-Bahru'l-muhît*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2001.
- Ebu Muhammed b. Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbî'l-azîz*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1993.
- Ebu'l-Kâsım b. İshak el-Zeccâci, *el-Lâmât*, thk. Mâzin Mubârek, Dâru'l-fikr, Dımeşk, 1985.
- Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'ttilâfî'l-musallîn*, Dâru Nehdati'l-Mısıriyye, Kahire, 1950.
- Hâlid Abdurrahmân el-Akk, *Usûlü't-Tefsîr ve Kavâidüh*, Dâru'n-nefâis, Beyrut, 1986.
- Hâzin, Alâuddin Alî b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî, *Lübâbu't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl*, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1979.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru Sehnûn li'n-Nesr ve't-Tevzî', Tunus, ty.
- İbn Hişâm, Cemaluddin İbn Yusuf, *Muğni'l-Lebib an Kütübî'l-Garîb*, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1987.
- Kadı Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhid ve'l-Adl*, Mısır, 1962.
- Kadı Abdulcebbar, *Şerhu Usûlü Hamse*, Kahire, 1965.
- Kadı Abdulcebbar, *Müşâbihü'l-Kur'ân*, Kahire, 1969.
- Kefevî, Ebu'l-Beka Eyyub İbn Musa Hüseyinî, *el-Külliyât*, thk. Adnân Derviş, Muhammed el-Mısırî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1419.
- Muhammed Abduh, *el-İslâm ve'n-Nasrâniyye*, Dâru'l-hadâse, 1988.
- Muhammed Abduh-Muhammed b. Ali Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, el-Hey'etü'l-Mısıriyye'l-âimme lil-Kitâb, Kahire 1990.
- Muhammed b. Hüseyin el-Kummî en-Neysâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân ve Rağâibü'l-Furkân*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1416.
- Muhammed Ebû Zehra, *Usûlü'l-Fıkh*, İstanbul, ty.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât, *Medâriku't-tenzîl*, Dâru'n-nefâis, Beyrut 2005.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu Ebû Müslim el-İsfehânî, Örneği*, Ankara Okulu, Ankara, 2004.
- Râzî, Fahrüddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1997.
- Şenkîfî Muhammed Emin, *Men'u Cevazi'l-Mecâz fî'l-münezzeli li't-teabbüdi ve'l-i'câz*, Dâru Âlemi'l-fevaid, Cidde, ty.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr*, Dâru İbn Kesir, Dımeşk, 1414.
- Tehânevî, Allâme Muhammed Ali, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, thk: Ali Dehrûc, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1996.
- Zemahşeri, Ebü'l-Kâsım b. Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf An Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, thk: Abudurrezzâk el-Mehdî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, ty.